

¹Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979;
²Артеменко Я.І. Імпресіональні модули людської присутності. Філософсько-культурологічне осмислення. – Автореф. Дис. к. філос. н. – Х., 2001; ³Гегель Ф. Наука логіки: В 3 т. – М., 1970-1971. Цит за: Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2002. – С. 66; ⁴Бройтман С.Н. Историческая поэтика. Уч. пособие. – М., 2001. – С. 15.

З.Г.Козирева, канд.філол.наук

СИНКРЕТИЗМ І МЕЖІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ВАРІЮВАННЯ КОНЦЕПТІВ ЛЮБОВ – МИЛОСЕРДЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Пропонуються основні асоціативні лінії у формуванні концепту любові в українській мові з виділенням відповідних лексико-семантичних пар і рядів співвідносних слів та словосполучень, що постійно поповнюються в процесі вербалізації стереотипних уявлень.

The author traces principal associative trends in the formation of the concept “love” in Ukrainian and establishes relevant lexico-semantic pairs and collocations, such entities constantly appearing due to verbalization of stereotypic notions.

Дедалі більше в студіях вітчизняних лінгвістів привертає образ „внутрішньої людини”: її емоційні стани і постійні та змінні психологічні властивості. Образ „зовнішньої людини”, власне її поведінка, звички, взаємостосунки з іншими людьми, залишається рівноважним чинником у формуванні цілісного уявлення при визначенні концептуальних оцінок, що лягли в основу відображених понять у мові. Концепт „мова любові” реалізується на загальнономовному рівні через відносно оптимальні, стереотипно зближені лексико-семантичні групи, уживані не тільки для вираження інтимних почуттів, але й інших видів любові (дружньої, батьківської, божественної).

Протиставлення високого („горішнього”) і низького („долішнього”) видається істотним для української мовної культури світу, виявляючись у низці лексичних опозицій типу *любов* –

милосердя, хоча для подібних лексичних одиниць властивим є уживання у визначених режимах.

У високому („горішньому”) режимі слово *любов* передає почуття суб'єкта стосовно об'єкта любові (*любити дітей, любити родину*), у низькому („долішньому”) – репрезентує властивість суб'єкта, що спричиняється певним досвідом особистості, звичаєвістю (*любити вечірні прогулянки, любити чистоту і порядок*¹).

У „горішньому” плані вирізняється „чуттєва” *любов* (властива для осіб протилежної статі) з притаманним прагненням до інтимних стосунків, а з іншого боку – „альтруїстична”, в основі якої лежить прагнення чинити улюбленому об'єкту добро; при цьому в останній виділяється власне альтруїстична *любов* (до ближнього) і благоговійна (до Бога). У давньогрецькому перекладі Святого Письма – Септуагінті – на означення поняття „любов” використано слова *φιλία, ἀγάπη, έρως і сторυή*. Християнська етика євангельських текстів частіше послугується двома визначальними лексемами *φιλία* „любов, відданість” і *ἀγάπη* „жертвна, милосердна любов до ближнього”, „священний бенкет любові”. Любов – це основна ідея, що проймає всі євангельські тексти, поєднуючи взаємну жертвну любов як Бога до людини, так і людини до Бога і ближнього: *Нову заповідь я вам даю: любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви! По тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою* (Іо 13:34-35). Христову заповідь любові органічно доповнює піднесений, хвилюючий гімн на її честь, створений апостолом Павлом, що передає любов не від світу, посилюючи її божественну невмирушу сутність: *Любов довго терпить, милосердствує, любов не задрить, любов не величається, не гордує, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не мислить лихого, не радіє неправді, а радіє істині; усе покриває, усьому вірить, усього сподівається, усе терпить. Любов ніколи не перестає, хоч і пророцтва припиняться, і мови замовкнуть, і знання зникне* (1 Кор. 13:4-8). Неймовірні труднощі у вияві й сприйнятті любові засвідчує такий епізод: пробуючи написати твір у формі листа до Бога, одна учениця з дитячою наївністю щиро зізналася перед Всевишнім: *Милий Боже, як же тобі важко любити всіх людей на світі. У моїй родині таких п'ятеро, а мені вже несила...*”.

Означуючи концепт духовного життя людини, назва *любов* співвідноситься з концептами етичної, психічної, ментальної сфер, передані за допомогою співвідносних синонімів: *щастя, радість*,

милість, лагідність, ніжність. Важливим для концепту *любов* є його співвіднесеність із концептами *покура* і *смирнення*.

На матеріалі російської мови Ю.Д. Апресян вирізняє такі поняття, як *любити дружину, любити танцівницю*, з одного боку, і *любити Батьківщину, любити своїх дітей*, з іншого, пов'язуючи перше з відображенням фундаментального концепту мовної картини світу, в основі якого лежить ідеальна любов, власне фізична близькість, одухотворена суб'єктом стосовно людини протилежної статі, яка підносить закоханого над щоденним буттям, що видається надто одностороннім. Як оптимальна форма справжнього буття любов часто є гармонійним продовженням любові до рідного краю: *Рідна Мати і рідна Україна – два крила любові, два крила несуть українську душу через віки і не в'януть у вічному польоті, бо тримає їх на світі материнська любов* (Я.Гоян).

В українській мові поняття *любові* має два лексичні втілення: це концепт *любові* і *кохання*, які є об'єктами внутрішнього світу людини*. Любов може виступати як порадник (творча сила), якщо з нею пов'язана правильна поведінка людини (*Що я живу з твоєї ласки, жінко! / З твоєї благородності, Любов! / І вічно я шукаю лиш тебе, / Знаходжу вічно, І мучу Землю, світ і все на світі / Єдиним запитанням: щастя, де ти?* (М.Вінграновський), і як руйнівник (деструктивна сила), якщо вона диктує хибну поведінку носієві (*Любов рідко буває гармонійною і досконалою, дуже часто в когось люблять не його, а себе* (М.Слабошпицький. Марія Башкирцева). До власне мовних ознак, що вирізняють *любов* (у сенсі ідеального почуття) від інших його значень² і зближують його з лексемою *кохання*, належить, зокрема, „тривалість” значення (перебування в стані закоханості), наявність дісприкметникових форм (*люблячий*), уживання у формі субстантивованих прикметників (*любий*) тощо. Часто прикметник *любий* замінює в цьому значенні лексичний синонім *милий*, як у відомій пісні: *А мій милий вареничків хоче <...>. – Навари, милая, навари, милая, навари, о-ха-ха, моя чорнобривая!* Проте чіткої межі провести не можна, адже ці властивості часом виявляються і в ситуаціях, пов'язаних з іншою формою любові (напр., *любляча мати, любий* – у звертанні матері до сина), пор.: *Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Л.Українка). Чимало пестливих звертань типу *любий, дорогий* (особливо з демінутивними суфіксами) часто-густо втрачають своє інтимне значення і живаються при звертанні до незнайомих людей, нерідко

зумовлюючи роздратування, адже природно мають знижену конотацію: *Олігархи ви наші дороженькі* (З виступу на Верховній Раді). Іноді лексема *дорогий/дорога* замість питомого *любий/люба* в українській мові вживається невиправдано у мові масової комунікації: *Дорогі наші жінки! „Чи й справді такі вже дорогі? – дивуються українки – За кордоном значно дорожчі, а все одно любі й милі”* (газ.). І.Б. Левонтіна звертає увагу на те, що в основі багатьох пестливих звертань лежать три ідеї: 1) ті, що прямо вказують на відповідне почуття (*любий, щастя моє, радість моя* і т. ін.); 2) ті, що ґрунтуються на ідеї вартості й унікальності суб'єкта почуттів (*дорогий, єдиний, золотий, серденько*) і 3) ті, що вказують на приємність, симпатичність об'єкта почуттів і знаходять своє вираження через порівняння з різними симпатичними істотами і предметами (тут поряд із *зайчиками, котиками* поширені пестливі звертання на кшталт *маленький, дитинко*)³. Список цей можна продовжувати без кінця. Згадаймо залицяльну пісеньку головного персонажа музичної вистави „Шельменко-денщик” за однойменною п'єсою І.Карпенка-Карого: тут і „*дєточка-вєточка*”, і „*козочка, розочка*” – усі епітети ніжності годі й перелічити. Звичайно, в основі семантики лексем на позначення почуттів лежить наївномовна картина світу, і такий поділ дуже умовний, насправді у переважній більшості випадків усі ці ідеї поєднуються.

Щоправда, відображення інтимної любові пов'язується з хвилюванням, адже любов виростає з глибини серця, і сповнений краси і сенсу світ відкривається лише для люблячого серця, тимчасом як любов до Батьківщини народжується переважно в стані духовної рівноваги, пор.: *Вона [Наталка] дійшла серцем того, що старий доходив розумом* (Б.Лепкий. Тигролови). Для християнської етики серце є не тільки містищем любові, а й органом мислення**, пор. український переклад Святого Письма: *Та не дав вам Господь серця, щоб пізнати, і очей, щоб бачити, і вух, щоб слухати, аж до дня цього* (Повт. зак. 29:3); *Дай же Своєму рабові серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого, бо хто потрапить керувати цим великим народом Твоїм?* (1 Цар. 3:9); *Бо з серця виходять лихі думки, душогубства, перелюби, розпуса, крадіж, неправдиві засвідчення, богозневаги* (Мт. 15:19). Взагалі, давньоєврейська мовна картина світу не мала чіткого розмежування інтелектуальної й емоційної сторін життя⁴, а тому композити типу *кривосердий* радше свідчать про нерозуміння, несприйнятливість,

аніж про жорстокість і черствість: *Хвалять людину за розум її, а кривосердий стає на погорду* (Приповісті 12:8).

Серце – центр щирого відчуття духовного бажання: *Життєдайними соками живило талант Винниченка також те, що він, нехай і не раз жорстоко помиляючись як політик, усім серцем любив свою батьківщину, пристрасно бажав щастя рідному народові* (В.Винниченко. Краса і сила); *Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила: - ..У мене таке серце, - як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до нього удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму* (Там само). Словосполучення *зачерствіти серцем, мати відгодоване серце* засвідчують брак почуттів – ситість. У серці зароджуються вони і переповнена почуттями людина нестримна: *Я так люблю – давати не буду звіту. / Переді мною два десятки літ, / І в мене серце, мов несамовите, / Вистукує любов у білий світ* (В.Симоненко). Християнська культура надає серцю особливого значення, адже воно є середовищем любові до Бога, пор.: *До Нього, до Нього молитву несую мою, / З подякою й плачем, зі словом і думою, / Свята Його кров, наче міст над безоднею, / Злітай, моє серце, до трону Господнього!* (гімни). До Бога звертаються і віддаляються саме серцем (*Хто Бога шукає – нехай оживе ваше серце* – Кн. псалмів 69:33), іноді душею як носієм серця (*Як лине той олень до водних потоків, так лине до тебе, о Боже, душа моя, душа моя спрагнена Бога, Бога Живого* – Кн. псалмів 42:2), але ніколи розумом (*Надійся на Господа всім своїм серцем, а на розум свій не покладайся!* – Приповісті 3:5). Проте *душа* і *серце* нерідко справляють такий сильний взаємовплив, особливо коли протистоять розуму, що розмежувати їх буває дуже важко.

До „низької” сфери належить *любов „долішня”*, спрямована на отримання задоволення; вона не є синонімом *коханню*, має обмежену сферу вживання і пов’язана з певними ситуаціями. Тут те, що стосується слова *любов*, співвідноситься із *жалістю*: *Я кохаю Вас, Єво, / Не виходьте за мене заміж, / Не жалійте мене...* (Л.Костенко. Любов Нансена); *Доле моя! Світе мій великий! Благословляю вас, що не впіймали мене... Що можу радуватися малому, і порадуватися одверто, і жаліти, вільно знаючи, що тільки через повноту й свободу жалості людина остається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських* (О.Довженко. Україна в огні). Лексема *жаліти* у мовленні носіїв нерідко відповідає концепту *любити* в ідеальному значенні, пор.

розм.: *я його жалію* замість **я його люблю*. Трапляється, що людина точно не усвідомлює власні наміри, мету й спонукання, але й емоції. Часто вона не відрізняє справжніх почуттів від удаваних, любові від обов'язку чи звички: *За півгодини він мусить іти на побачення. Чому „мусить”?* – *спитав він сам себе. Бо дія, зв'язана з іншою особою, після достатнього повторювання обертається в обов'язок* (В.Підмогильний. Невелика драма). І в цьому виявляється позиція примирення з дійсністю, що притаманна українській мовній картині світу.

Відмінність між „високою” любов'ю і „низькою” чітка, її добре усвідомлюють носії мови і через те мова їх насичена тлумаченнями, що не є справжньою любов'ю, пор.: *Килина.. заговорила якось терпко, сухо й разом з тим палко: - „не любиш!” Ну, й не люблю, ну то що? .. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить...* (В.Винниченко. Краса і сила). Таким чином протиставляється почуття любові (кохання) і „гедоністична” любов, що є виявом не почуття, а властивості.

Дослідники стверджують, що щастя є „метою” любові⁵, що ідеальна любов може „дати людині відчуття щастя”⁶. Стосовно концептуалізації щастя в українській мові думки носіїв мови дуже різняться і навіть видаються полярними. Здавна всі дискусії про найвищу мету життя зосереджуються довкола двох поглядів: одні вбачають цю мету в щасті, інші – в добродійності й широсердності. Перше пов'язане із задоволенням, друге – з внутрішніми чеснотами. Християнський ідеал обидві ці протилежності примирює і навіть об'єднує: джерело справжнього щастя в милосерді. В українській мовній картині світу до теми *любові* найближче стоїть тема *милосердя*, а в християнстві концепт *милосердя* є одним з ключових похідних *любові* (як дієва любов), з якого випливає щастя для всіх***. У неоднаковій концептуалізації стосунків з носієм криється основна семантична розбіжність між концептами *любов* і *милосердя* і зближення останнього з концептом *кохання*. Функціонально-семантична відмінність між *любов'ю* і *милосердям* полягає в їх християнській для *милосердя* і світській для *любові* організації; та все ж єдина ланка між ними сильніша. У ментальності українців сформувалося уявлення про основне джерело, звідки приходять до нас щастя, - це ті, кого ми любимо. Християнська мораль пов'язує тему щастя не з „ідеальною” любов'ю, а з „альтруїстичною”: *Золотий шлях до щастя пролягає через самовіддану любов – ту любов, яка*

турбується й цікавиться кожною живою душею і є мірою милосердя до неї. Любов – ось пряма магістраль до щастя, вона збагатить і благословить ваше життя і життя інших. Чинячи так, ви тим самим будете виконувати велику Божу заповідь – любити Бога і відчувати його любов (часопис). У системі етичних цінностей значно вище стоять доброта і милосердя, останнє з яких може розглядатися як моральний абсолют, адже йдеться про освячення свого життя правдивим служінням людині, якій прийшов послужити сам Син Божий. Специфіка вживання лексеми милосердя в сучасній українській мовній картині світу полягає в тому, що хоч його й відносять до сфери вищої („горішньої“) ознаки, проте воно так само актуальне для земного світу: Милосердя. *Нині це щире людське почуття поряд із такими, як доброта, жалісливість, повертається до життя.* (часопис).

Слово милосердя в українській мові тлумачиться як поняття божественної природи, вияв найвищої духовності і в цій функції утворює ланцюг з концептами скромність, жалісливість, доброта, безкорисливість, простота, смирненість. Серед інших близьких за значенням концептів можна виділити чутливість, самозреченість, працьовитість. Милосердя постає як сутність найвищого порядку, а тому його взаємодія з носієм розгортається не в горизонтальній, як це характерно для любові, а у вертикальній площині. Якщо любов регулює конкретні вчинки особи, то милосердя визначає її духовний шлях і моральне обличчя. Милосердя – основа подвижницьких вчинків людини: Милосердя – не хвилине поривання, це щоденна напружена праця, віддавання всіх душевних і фізичних сил (журнал). Похідні прикметники милосердний – немилосердний перебувають у сталих антонімічних відношеннях і вживаються для характеристики суб'єкта за оцінною ознакою позитивного і негативного, праведного і гріховного. Милосердний має такі основні значення: „який має добре, чутливе серце“, „жалісливий, співчутливий“, „вбачливий, милостивий“ (переважно по відношенню до Бога), „доброзичливий, миролюбний“, напр.: *Ми створили безліч технічних пристроїв, але ні на йоту не підняли морально-етичний рівень сучасних поколінь: наказ деспота або парламенту легко знімає з громадянина зобов'язання бути милосердною істотою* (журнал). Однокореневий антонім немилосердний виражає крайній ступінь вияву негативної ознаки, мотивується вихідною однокореневою формою, реалізуючи такі основні значення: „жорстокий, безжалісний“, „байдужий до

нужденних і знедолених” тощо, напр.: *І в Максима вже не було жалю до людей, - жалю на те, що вони такі нікчемнію здрібнілі й немилосердні, злобно оцирені. Та. Вони перелякани! Смертельно й навіки перелякани* (І.Багрянний. Людина біжить над прірвою).

Почуття любові, сповнене задоволення ким/чим-небудь, залежить від того, чи звідала людина добро, чи сприймає добро і чи спроможна його творити. І лише той, хто здатний сягнути вище почуттєвого світосприймання, створюватиме не образ добра, а реальне добро, пор.: *Народ люблю, а людей – ні.* Одночасно, якщо чинимо добро не за покликом серця, а тільки з примусу чи виконуючи обов’язок, в такому разі наші дії частіше пройняті не морально-етичною мотивацією, а юридичним розрахунком.

Звичайно, з’ясування конотацій, що відображають множинність асоціативних зв’язків у свідомості широкого мовного загалу, зумовлену тривалою історією формування духовної і матеріальної культури народу, його мистецтва в різних виявах і передусім в літературі, потребує багато аспектного заглиблення в мовний ґрунт, побут, звичаї та обряди. Лише на цій основі можемо пізнати механізм емотивно-оцінної модальності одного з фундаментальних концептів – *любові* – й вербалізації константної образної картини світу українців.

¹Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М., 2002. – С. 107;

²Шмелев А. Д. Знач. праця. – С. 172; ³Левонтина И. Б. *Милый, дорогой, любимый...* //Русская речь. – 1997. – №5. – С. 56; ⁴Шмелев А.Д. Знач. праця. – С. 21; ⁵Зализняк Анна А. Любовь и сочувствие: к проблеме универсальности чувств и переводы мости их имен // Rask. 1999, 9/10; 1999. – С. 377; ⁶Апресян Ю.Д. **Любить 2** // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – Вып. 2. – М., 2000. – С. 188; ⁷Межжеріна Г.В. Семантична структура давньоруських прикметників *милостивий, немилостивий*. Мовознавство. – №2-3. – 1997. – С. 55.

*У сучасній українській мові часто недоречно замість дієслова *любити* вживається інтимне слово *кохати*. Пор. цілком виправдане вживання у перекладі Святого Письма дієслова *кохати* на місці *ἀγαπή* з метою розрізнити любов братню і божественну: *Як вони вже посідали, то Ісус промовляє до Симона Петра: „Симоне, сину Йонин, - чи ти любиш мене більше цих?” Той каже Йому: „Так, Господи, - відаєш Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє йому: „Паси ягнята Мої!” І говорить йому Він удруге: „Симоне, сину Йонин, - чи ти любиш Мене?” Той каже Йому: „Так, Господи, - відаєш*

Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє йому: „Паси вівці Мої!” Утретє Він каже йому: „Симоне, сину Йонин, - чи кохаєш Мене?” Засмутився Петро, що спитав його втретє: „Чи кохаєш Мене?” І він каже Йому: „Ти все відаєш, Господи, - відаєш Ти, що кохаю Тебе!” Промовляє до нього Ісус: „Паси вівці Мої!” (Іо 21:15-17).

** На думку деяких дослідників, відкритим залишається питання щодо того, чи пов'язана центральна роль в організації внутрішнього життя людини, яка згідно з Писаннями належить серцю, з особливостями образної системи давньоєврейської мови, чи вона криється у властивому для Слова Божого погляді на роль серця. Якщо вірно перше, у такому разі всі уривки з Біблії, в яких мисленнєве, емоційне чи духовне життя пов'язане з серцем, при перекладі слід орієнтувати на “мову” відповідних моделей. Як зазначає А. Вежбицька, у мові іфалук внутрішнє життя людини пов'язується з кишками, а в догон – з печінкою, отже, в такому разі тут відповідно слід вживати замість серця лексеми “кишки” і “печінка”. Протягом століть перекладачі були схильні вбачати особливу роль серця в біблійній містиці, хоч деякі богослови підкреслюють, що вибір на цю роль серця досить умовний. Пор. уривок з Книги псалмів, де поряд з серцем як орган мислення згадуються нирки: *Нехай злоба безбожних скінчиться, а Ти зміцни праведного, бо вивідуєш Ти серця й нирки (7:10).*

***Традиційно християнська етика заперечує проголошення щастя, в основі якого лежить насолода (гедонізм), щастя (евдемонізм) чи користь (утилітаризм) кінцевою метою людського буття (див.: 1, с. 171).